



**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Dziennikarska "uwertura do życia" czy "literacka stawa przyszłości"?
Antologie polskiego reportażu - rekonesans

Author: Katarzyna Frukacz

Citation style: Frukacz Katarzyna (2017). Dziennikarska "uwertura do życia" czy "literacka stawa przyszłości"? Antologie polskiego reportażu - rekonesans. W: M. Kokoszka, B. Szałasta-Rogowska (red.), "Antologia literacka : przemiany, ekspansja i perspektywy gatunku : seria pierwsza" (S. 229-243). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Dziennikarska „uwertura do życia” czy „literacka strawa przyszłości”?

Antologie polskiego reportażu – rekonesans

Katarzyna Frukacz
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Rozpatrywanie reportażu jako przedmiotu twórczości antologijnej jest, z metodologicznego punktu widzenia, przedsięwzięciem karkołomnym. Pograniczny charakter tego gatunku, a także jego tematyczna pojemność i tendencja do hybrydyzacji znacząco komplikują, jeśli nie uniemożliwiają, próbę zestawienia dzieł reprezentatywnych dla konwencji. Podobne trudności wiążą się z przyjęciem estetycznych kryteriów zaliczenia tekstu w poczet reportażyowych wyborów. Lektura publikacji gromadzących głównie utwory powstałe na łamach prasy – nawet przy uznaniu artystycznych walorów wypowiedzi prasowych – nasuwa bowiem pytanie o relację reportażu ze sferą literatury, a zatem i z klasycznie pojętą antologią literacką. Egzemplifikacji tych problemów posłuży przegląd wybranych polskich zbiorów reportażyowych sprzed i po transformacji ustrojowej. Nacisk zostanie jednak położony przede wszystkim na dualizm podejścia do antologijnego tworzywa, widoczny zarówno w zawartości analizowanych tomów, jak i w metawypowiedziach poszczególnych antologistów.

Wspomniana dwoistość postaw wynika z różnych sposobów definiowania istoty pisarstwa reportażyowego. Z jednej strony reportaż, jako forma dokumentująca bieżące zdarzenia za pomocą metod właściwych naukom empirycznym, tworzy „możliwie pełny i całościowy obraz opisywanych społeczeństw”¹. Antologia gromadząca tak postrzegane przekazy staje się zatem dziennikarską „uwerturą do życia”, tj. faktycznym odzwierciedleniem konkretnej rzeczywistości społecznej. Przywołana metafora nawiązuje do tytułu reportażu radiowego Ireny Linkiewicz, przedrukowanego w szwedzkim wyborze polskich utwo-

¹ P. URBANIAK: *Reportaż jako źródło wiedzy o społeczeństwie*. W: *Reportaż bez granic? Teksty, warsztat reportera, zjawiska medialne*. Red. I. BORKOWSKI. Wrocław 2010, s. 53.

rów reportażowych². Jego redaktor Maciej Zaremba – Polak emigrant związany z wydawanym w Szwecji liberalnym dziennikiem „Dagens Nyheter” – ideę tomu podsumował zwięźle: „nie Polskę chciałem pokazać, tylko polską szkołę reportażu”³. To stanowisko, odsyłające w sposób widoczny do kwestii warsztatowych, ilustruje drugą z możliwych metod problematyzacji omawianego gatunku w publikacjach antologijnych. Eksponują one formalne zróżnicowanie prozy reporterów i kładą większy nacisk na kategorię literackości – utożsamianą ze środkami obrazowania artystycznego lub z elementami fikcji, o którą upomniął się Melchior Wańkowicz w znanej koncepcji mozaiki faktograficznej⁴. Charakter tego typu zbiorów dobrze oddają słowa klasyka gatunku Ego-na Erwina Kisch, cytowanego w pierwszej części antologii *100/XX* w opracowaniu Mariusza Szczygła: „Powieść? Nie. Reportaż. [...] Myślę, że jest on literacką strawą przyszłości”⁵.

Wyróżnione aspekty problemowe, choć zwykle komplementarne, pozwalają dokonać ogólnej systematyzacji antologijnych tomów reportażu. W gronie publikacji z dominującą funkcją przedstawieniową można ulokować na przykład tematyczne lub okolicznościowe antologie determinowane doświadczeniem miejsca. Od połowy lat 60. do końca 80. ukazały się wybory międzywojennych utworów reportażowych o Górnym Śląsku, Warszawie i kresach północno-zachodnich⁶. Z okresu intensywnej industrializacji kraju pochodzą także kolekcje reportażu poświęconych istotnym ośrodkom gospodarczym, między innymi Nowej Hucie, Łodzi, terenom Centralnego Okręgu Przemysłowego i Lubelskiego Zagłębia Węglowego⁷. Po 1989 roku zauważalny staje się wzrost zainteresowania problematyką Ziemi Odzyskanych, utrwaloną w reportażowych kom-

² Zob. *Ouvertyr till livet*. Ed. M. ZAREMBA. Stockholm 2003.

³ G. SOKÓŁ: *Czego nam zazdrościć Szwedzi?* [Rozmowa z M. ZAREMBĄ]. „Gazeta Wyborcza”, 22–23.11.2003, dodatek: „Książki”, s. 6.

⁴ Zob. M. WAŃKOWICZ: *O poszerzenie konwencji reportażu*. W: *Reportaż. Wybór tekstów z teorii gatunku*. Wybór i oprac. K. WOLNY. Rzeszów 1992.

⁵ E.E. KISCH: *Powieść i reportaż*. „Kontrasty” 1978, nr 3 – cyt. za: *100/XX. Antologia polskiego reportażu XX wieku*. T. 1: 1901–1965. Red. M. SZCZYGIEL. Wołowiec 2014, s. 5.

⁶ Zob. *Z czarnego kraju. Górny Śląsk w reportażu międzywojennym*. Wybór i wstęp W. JANOTA. Katowice 1981; *Niepiękne dzielnice. Reportaże o międzywojennej Warszawie*. Wybór i oprac. J. DĄBROWSKI, J. KOSKOWSKI. Warszawa 1964; *Dzieło najwyższe z żywych. Antologia reportażu o ziemiach zachodnich i północnych z lat 1919–1939*. Wybór i przedmowa W. NAWROCKI. Poznań 1981.

⁷ Zob. *Krajobraz ogni. Antologia reportażu o Nowej Hucie*. Wybór S. KOZICKI, Z. STOLAREK. Warszawa 1971; *Uśmiech Ariadny. Antologia reportażu łódzkiego. Od Oskara Flatta do Andrzeja Makowieckiego*. Oprac. K. FREJDLICH. Łódź 1973; *Drugi bieg sztafety. 50 lat Centralnego Okręgu Przemysłowego*. Red. Z. MASKOWICZ. Warszawa 1988; *Górnictwo przedwojenne. Reportaże o Lubelskim Zagłębiu Węglowym*. Lublin 1976.

pilacjach tekstów o Warmii i Mazurach oraz Szczecinie⁸. Przytoczone zbiory, będące literackimi reprezentacjami miast bądź regionów, można powiązać z ponowoczesnym zwrotem przestrzennym w humanistyce, wyznaczanym przez rozmaite kierunki i orientacje metodologiczne⁹. Znamienne dla tego nurtu badań afirmację lokalności i kulturowej pograniczności widać na przykład w antologii *Pierony. Górny Śląsk po polsku i niemiecku* w opracowaniu Dariusza Kortki i Lidii Ostalowskiej¹⁰. W książce znalazły się nie tylko utwory reporterskie, lecz także listy, wspomnienia oraz eseje, od datowanych na drugą połowę XIX wieku do powstałych lub opublikowanych u schyłku lat 80. wieku XX. Zamknięcie dziejów Górnego Śląska w tak określonych ramach czasowych wydaje się zabiegiem potwierdzającym spostrzeżenie Elżbiety Rybickiej: „Cechą znamenną aktualnych poszukiwań spacjalnych jest [...] łączenie przestrzenności z temporalnością, geografii z historią”¹¹.

Wspomnianą tendencję realizuje większość przytoczonych antologii o ukierunkowaniu przestrzennym, konstytuowanych przez „doświadczenie miejsca wydrążonego z pamięci”¹². Równie liczne są jednak publikacje, w których ów zwrot ku przeszłości – niekoniecznie związany z konkretną lokalizacją – odgrywa rolę pierwszorzędną. Tego typu zbiory, skoncentrowane głównie na aspekcie czasowym, czynią przedmiotem eksploracji określony wycinek rzeczywistości – ograniczony okresem trwania epoki lub danego zjawiska. Dobrą tego ilustrację stanowi antologia *7599 dni Drugiej Rzeczypospolitej* w opracowaniu Ewy Sabelanki i Kazimierza Koźniewskiego. Autorzy wyboru ułożyli trzydzieści pięć międzywojennych reportaży tak, by „chronologicznie przedstawiały Dwudziestolecie w jego najważniejszych wydarzeniach, klęskach i osiągnięciach”¹³. Książkę otwiera opis Cytadeli Warszawskiej, świeżo

⁸ Zob. *Spotkania. Wybór reportaży o Warmii i Mazurach z lat 1945–1949*. Wstęp i oprac. J. SZYDŁOWSKA, J. CHŁOSTA. Olsztyn 1999; *A dąb rośnie. Warmia i Mazury w reportażu po 1945 roku*. Wybór T. PRUSIŃSKI. Warszawa–Dąbrówno 2002; *Niegdyś i dziś. Antologia reportażu o Warmii i Mazurach z lat 1950–2000*. Wybór i oprac. J. SZYDŁOWSKA. Olsztyn 2002; *Z archiwum Sz. Śladem szczecińskich historii niezwykłych XX wieku*. T. 1–2. Red. P. SZYLIŃSKI. Poznań 2005 i 2008.

⁹ Zob. E. RYBICKA: *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich*. „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

¹⁰ Zob. *Pierony. Górny Śląsk po polsku i niemiecku*. Antologia. Oprac. D. KORTKO, L. OSTAŁOWSKA. Warszawa 2014.

¹¹ E. RYBICKA: *Od poetyki przestrzeni...*, s. 34.

¹² E. RYBICKA: *Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki)*. „Teksty Drugie” 2008, nr 1–2, s. 29.

¹³ K. KOŹNIEWSKI: *Reportaż z siedmiu i pół tysiąca dni*. W: *7599 dni Drugiej Rzeczypospolitej. Antologia reportażu międzywojennego*. Wybór i oprac. E. SABELANKA, K. KOŹNIEWSKI. Warszawa 1983, s. 11.

oswobodzonej z rąk zaborców, zamyka natomiast – powstały w lipcu 1939 roku – tekst Ksawerego Pruszyńskiego, przesycony atmosferą nadciągającej nawałnicy wojennej. W tomie znalazły się utwory dokumentujące przełomowe zdarzenia okresu oraz bieżące bolączki odrodzonego kraju, między innymi kryzys gospodarczy i wzrost nastrojów nacjonalistycznych. Kolejność tekstów i ich tematyka odpowiadają realnemu układowi faktów, marginalnie zostały natomiast potraktowane kwestie formalne – pośrednio związane z doborem autorów. Obok uznanych reporterów i literatów (Melchior Wańkowicz, Konrad Wrzos, Zofia Nałkowska, Wanda Melcer) pojawiają się w antologii twórcy mało znani lub anonimowi, których dorobek sam Koźniewski określa jako „literacko zgrzebny”¹⁴.

Pomijanie estetycznego wymiaru utworów jest widoczne także w innych tomach opartych na dominancie czasowej, na przykład w antologii polskiego reportażu wojennego pod redakcją Stanisława Nadzina, gromadzącej korespondencje frontowe z lat 1939–1945. Autor wyboru podkreślił funkcję referencyjną tych tekstów, zaznaczając w przedmowie:

Kryterium walorów warsztatowych nie było jedynym ani nawet pierwszym przy dokonywaniu selekcji z ogromnego materiału.

Kierowaliśmy się ambicją, by z kart tej książki raz jeszcze powstał wierny obraz zbrojnego wysiłku narodu – obraz, jaki utrwalili na gorąco, współcześnie niemal z wydarzeniami, ludzie mający jeszcze w oczach blask płonących miast, w uszach świst pocisków i palce poplamione anilinowym ołówkiem...¹⁵

Kolektywny zapis doświadczenia wojennego ulega wyraźnej mitologizacji, zgodnej z przyjętą w Polsce przed 1989 rokiem oficjalną interpretacją przeszłości narodowej. W tym kontekście interesujące wydają się spostrzeżenia Bartosza Korzeniewskiego o rewidowaniu polskiego dyskursu memorialnego po transformacji ustrojowej. Badacz tłumaczy ten proces między innymi zjawiskiem prywatyzacji pamięci, za którego sprawą „więź jednostki z przeszłością ustanawiana jest bez zapośredniczenia jej w wartościach ważnych z punktu widzenia życia zbiorowego (państwa, narodu, społeczeństwa)”¹⁶. Tak rozumiane przemiany świadomości Polaków znalazły odzwierciedlenie także w zbiorach reportażu utrwalających minione epoki. Dowodzi tego choćby przykładowe ze-

¹⁴ Ibidem, s. 12.

¹⁵ S. NADZIN: *Wstęp*. W: *Antologia polskiego reportażu wojennego 1939–1945*. Zebrał i przygotował do druku S. NADZIN. Warszawa 1962, s. 6.

¹⁶ B. KORZENIEWSKI: *Transformacja pamięci – o nieliniowym charakterze przemian w pamięci Polaków*. „Sensus Historiae” 2012, T. 9, nr 4, s. 20.

stawienie wspomnianej antologii wojennej, opublikowanej na początku lat 60., z umieszczoną w 2011 roku w tomie *Mulat w pegeerze* kolekcją utworów reportażowych z okresu Polski Ludowej. Wedle słów autora wyboru Krzysztofa Tomasika, zebrane teksty stanowią próbę „wprowadzenia trzeciego wymiaru do narracji o PRL-u, nieredukowanego do klisz związanych z Jaruzelskim i Wałęsą, Solidarnością i PZPR-em”¹⁷. Położenie nacisku na kwestie obyczajowości oraz codziennych realiów życia bohaterów służy swoistemu „odbrazowaniu”, a zarazem uwspółcześnieniu spojrzenia na określony fragment rzeczywistości minionej.

Równocześnie dostrzegalna staje się tu prawidłowość, o której pisał Andrzej Wasilewski we wstępie do antologii pt. *Nasza kamienica*: „Czytamy z nie mniejszą pasją reportaże dawne, znajdujemy w nich bowiem dokument aktualności czasów, do których się odnosił”¹⁸. Takim dokumentem są na przykład reportażowe zbiory ilustrujące proces transformacji ustrojowej. Ich reprezentatywnym przykładem wydaje się *20 lat nowej Polski w reportażach według Mariusza Szczygła*, a więc „osobisty wybór reportaży o tym, gdzie zaczęła się i dokąd doszła nowa Polska”¹⁹. Tę drogę wyznaczają teksty traktujące o blaskach i cieniach gospodarki wolnorynkowej (między innymi rozwoju giełdy, wzroście bezrobocia i pauperyzacji społeczeństwa), przejawach westernizacji polskiej kultury (choćby za sprawą fenomenu disco polo lub amerykańskich seriali telewizyjnych) oraz zjawiskach w socjalistycznej rzeczywistości tabuizowanych (na przykład mniejszościach seksualnych czy aborcji) lub nieznanymi (takich jak erotyka w cyberprzestrzeni). W omawianym tomie świat realny odzwierciedlają także poboczne komentarze redaktora, pełne odniesień do powiązanych z poszczególnymi reportażami wywiadów, artykułów bądź innych materiałów reporterskich. Z uwagi na wyraźnie referencyjny charakter analizowana publikacja odstaje od późniejszego zbioru opracowanego przez autora *Gottlandu*. W monumentalnej, liczącej łącznie trzy tomy²⁰ antologii *100/XX Szczygieł* kładzie bowiem większy nacisk na warsztatowe tajniki reportażu, odsyłające do drugiej z wyróżnionych na wstępie kategorii twórczości antologicznej.

¹⁷ K. TOMASIK: *Trzeci wymiar PRL-u*. W: *Mulat w pegeerze*. Red. K. TOMASIK. Warszawa 2011, s. 11.

¹⁸ A. WASILEWSKI: [Wstęp]. W: *Nasza kamienica. Antologia reportażu krajowego*. Wybór i wstęp A. WASILEWSKI. Warszawa 1972, s. 6.

¹⁹ M. SZCZYGIEL: *Zamiast wstępu. Jak Jadźka miała wstawić zęby*. W: *20 lat nowej Polski w reportażach według Mariusza Szczygła*. Pomysł, układ i komentarze M. SZCZYGIEL. Wołowiec 2010, s. 21.

²⁰ Pod koniec października 2015 roku ukazała się trzecia część antologii, zawierająca teksty pięćdziesięciu autorów pominiętych w pierwszych dwóch tomach. Zob. *100/XX + 50. Antologia polskiego reportażu XX wieku*. T. 3: 1910–2000. Red. M. SZCZYGIEL. Wołowiec 2015.

Ukazany w dwóch pierwszych częściach publikacji dwudziestowieczny dorobek reporterów i pisarzy staje się pretekstem do zobrazowania wybranych konwencji literatury reportażowej, między innymi odmiany podróźniczej (utwory Wacława Sieroszewskiego i Ferdynanda Goetla), sądowej (proza Ireny Krzywickiej), batalistycznej (reportaże Ksawerego Pruszyńskiego, Mariana Brandysa) czy wcieleniowej (teksty Janusza Rolickiego i Jerzego Urbana). Rozpatrywany w ujęciu przekrojowym pozwala prześledzić ewolucję tytułowego gatunku – od podróżopisarstwa i socjologicznych studiów z początku wieku, poprzez socrealistyczne „produkcyjniaki” wydawane w latach 50., następnie polityczne parable maskowane konwencją małego realizmu, wreszcie – utwory powstałe po 1989 roku, w zmienionej scenerii kryzysu mediów drukowanych. Doborem tekstów opublikowanych w tryptyku *100/XX* zajęła się Rada programowa antologii, tworzona przez Szczygła, reporterki i dziennikarki: Hannę Krall, Elżbietę Sawicką i Małgorzatę Szejnert, a także literaturoznawcę i medioznawcę Kazimierza Wolnego-Zmorzyńskiego. W posłowie do drugiego tomu podsumował on teoretyczno- i historycznoliterackie fundamenty poetyki reportażowej, komplementarne wobec twórczości zamieszczonej w analizowanej publikacji antologijnej. Ekspozowanie tych wątków bynajmniej nie wyklucza mimetycznych aspiracji zbioru, który w zamyśle autorów miał „pokazywać historię Polski i świata odzwierciedloną w reportażach”²¹. Szczygieł wyraźnie jednak zastrzega, że w wybranych rozdziałach ważne momenty historyczne odnotowywane są dlatego, że „udało się znaleźć na ich temat wartościowe teksty”²².

W przeciwieństwie do omówionych kolekcji o charakterze przedstawieniowym w antologii *100/XX* zdaje się dominować estetyczna funkcja utworów. Fakt ten potwierdzają ekspozowane przez Szczygła przykłady literackiej poetyki reportażu. Na podstawie twórczości Jana Józefa Szczepańskiego antologista dowodzi, jak niewielka granica dzieli prozę reportażową od eseju²³, a zapowiadając reporterskie historie Kazimierza Wierzyńskiego i Mariana Brandysa, podkreśla, że brano je za opowiadania²⁴. W szkicu poprzedzającym epistolarny utwór Kazimierzy Iłakowiczówny pisze natomiast: „reportaż umie przyjąć inną formę,

²¹ M. SZCZYGIEŁ: *Wstęp*. W: *100/XX...*, T. 1, s. 14.

²² Ibidem, s. 15.

²³ Zob. M. SZCZYGIEŁ: *Dociekać we własnych myślach*. W: *100/XX. Antologia polskiego reportażu XX wieku*. T. 2: 1966–2000. Red. M. SZCZYGIEŁ. Wołowiec 2014, s. 54.

²⁴ Zob. M. SZCZYGIEŁ: *Chodzić piechotą*. W: *100/XX...*, T. 1, s. 543; IDEM: *Jadać przy rodzinie*. W: *100/XX...*, T. 1, s. 732.

niż tego się po nim spodziewamy”²⁵. To założenie ilustruje między innymi pochodzącym z 1984 roku tekstem Piotra Gabryela *Zamawiam taczkę dla obywatela M.*, opartym na konwencji donosu:

W całej tej sprawie – nie ukrywam – najbardziej rozsierdzili mnie ob. ob. Agnieszka M. i Krzysztof M. [...] Wróciły na wieś, bo z niej pochodzą, do szkolnictwa, pouczyły parę lat (ona pięć, on trzy) i zaraz myślą, że im się mieszkanie należy, i to, proszę zauważyć, wbrew woli dyrekcji. No, kto to widział, hę? Ja widziałem! [...] W związku z powyższym

uprzejmie donoszę,

że ob. Krzysztof M. ma lat dwadzieścia sześć, a jego żona – ob. Agnieszka M., dwadzieścia pięć²⁶.

W analogiczny sposób traktuje stylizowaną na podanie narrację Franciszka Gila:

Do Starostwa Grodzkiego we Lwowie

Proszę o udzielenie zezwolenia na posiadanie broni, ponieważ dnia 18 listopada 1938 wpisałem się na pierwszy rok Wydziału Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza.

Uzasadnienie szczegółowe:

Uniwersytet Jana Kazimierza mieści się w gmachu dawnego sejmu galicyjskiego. [...] W tych ciemnych korytarzach, w hallu, kłozetach, na salach wykładowych bojówki Młodzieży Wszechpolskiej biją od kilku lat studentów niesolidaryzujących się z akcją lub poglądami szerzonymi przez tę organizację²⁷.

Przytoczony utwór *Świadectwo dojrzałości i karta na broń* Szczygieł określa jako „najciekawszy formalnie przedwojenny reportaż”²⁸. Niecodzienną poetykę eksponuje także w szkicu, który zapowiada *Dzień rekruta* Zbigniewa Uniłowskiego, będący beletryzowanym zapisem doświadczeń z życia koszarowego. Opisuując kontrowersje narosłe wokół gatunkowego statusu tej opowieści, antologista przyznaje, że wiele z zawartych w zbiorze tekstów można uznać za przykłady prozy realistycznej²⁹.

Wspomniane utwory Gila i Uniłowskiego zostały umieszczone w wyborze międzywojennej twórczości reportażowej *Polskie drogi* pod redakcją Jana Dąbrowskiego. Autor przedmowy do tomu Zbigniew Mitz-

²⁵ M. SZCZYGIEL: *We właściwym miejscu i czasie*. W: 100/XX..., T. 1, s. 301.

²⁶ P. GABRYEL: *Zamawiam taczkę dla obywatela M.* W: 100/XX..., T. 2, s. 519.

²⁷ F. GIL: *Świadectwo dojrzałości i karta na broń*. W: 100/XX..., T. 1, s. 506.

²⁸ M. SZCZYGIEL: *Reportaż jako podanie urzędowe*. W: 100/XX..., T. 1, s. 504.

²⁹ Zob. M. SZCZYGIEL: *Szczegół doprowadzony do manii*. W: 100/XX..., T. 1, s. 353.

ner przywołał w niej kanoniczne stwierdzenie Kazimierza Wyki o reportażu jako wyprzedzeniu prozy powieściowej³⁰. Rozwijając cytowaną koncepcję, zwrócił uwagę na formalne fluktuacje tego gatunku, który „w pewnych sytuacjach przetwarza się w powieść, [...] szuka siebie w literackim uogólnieniu”³¹. Z równie szerokiego pojmowania poetyki reportażowej wynika zawartość publikacji obejmującej między innymi teksty Heleny Boguszewskiej, Kazimierzy Muszałówny, Haliny Górskiej, Adolfa Rudnickiego i Jana Brzozy, tj. twórców należących do Zespołu Literackiego „Przedmieście” lub z nim powiązanych. Członków tej utworzonej w 1933 roku formacji pisarskiej, zafascynowanych empirycznymi metodami obserwacji oraz środowiskiem „dołów społecznych”, cechowało dążenie do „silnego związania twórczości artystycznej z rzeczywistością współczesną”³². Postulaty grupy często łączono z charakterystycznym dla międzywojnia rozkwitem reportażu, dlatego umieszczenie jej dorobku w antologii Dąbrowskiego nie budzi zdziwienia. Koliduje jednak z przywołanym już zbiorem Koźniewskiego, reprezentującym niezwykle restrykcyjne ujęcie tego gatunku. Uznając protokolaną faktografię za główny wyznacznik reportażu, autor wyboru konstatuje:

Opowiadania zespołu „Przedmieście” [...] nie były reportażami: autentyczne, zaobserwowane fakty społeczne były tam beletrystycznie przetwarzane. Beletrystycznym przeinaczeniem był *Dzień rekruta* Zbigniewa Uniłowskiego, choć i w nim dopatrywano się reportażu. Nie był reportażem, choć tak go rekomendowano, ów własny artykuł publicystyczny Franciszka Gila [...], który w formie podania skierowanego do starostwa o pozwolenie na posiadanie broni, analizował nacjonalistyczny terroryzm obezwładniający uniwersytet lwowski³³.

Koźniewski odmawia więc znamion reportażowości tym samym utworom, które w tomach Dąbrowskiego i Szczygła figurują jako literackie reprezentacje tytułowej konwencji.

Nasycenie literackością stanowi swoisty znak firmowy polskiej szkoły reportażu, eksponowany w jej zagranicznych antologiach: wspomnianej już szwedzkiej, a także niemiecko-, hiszpańsko- i francuskojęzycznej³⁴.

³⁰ Zob. K. WYKA: *Pogranicze powieści. Proza polska w latach 1945–1948*. Kraków 1948, s. 83.

³¹ Z. MITZNER: [Wstęp]. W: *Polskie drogi. Wybór reportaży z lat międzywojennych*. Wybór J. DĄBROWSKI. Warszawa 1962, s. 15.

³² B. FARON: *Przedmieście*. W: *Literatura polska w okresie międzywojennym*. T. 1. Red. J. KĄDZIELA, J. KWIATKOWSKI, I. WYCZAŃSKA. Kraków 1979, s. 250.

³³ K. KOŹNIEWSKI: *Reportaż z siedmiu i pół tysiąca dni...*, s. 10.

³⁴ Zob. *Von Minsk nach Manhattan. Polnische Reportagen*. Hrsg. M. POLLACK. Wien 2006; *El árbol detrás de la ventana. Panorama del reportaje literario polaco*. Se-

Wybory hiszpańsko- i francuskojęzyczny oznaczono w podtytułach jako kolekcje **reportaży literackich**. Co więcej, w antologii pod redakcją Margot Carlier obok dorobku reporterów średniego pokolenia znalazły się teksty kojarzonych z tą konkretną formą gatunkową klasyków: Ryszarda Kapuścińskiego, Hanny Krall i Mariana Brandysa³⁵. Tytułowe wyrażenie: „literacki”, stosowane przez teoretyków reportażu dla „podkreślenia jego przynależności do »sztuki słowa«”³⁶, jest wysoce wieloznaczne. Okazuje się jeszcze bardziej kłopotliwe, gdy służy próbie utożsamienia twórczości reportażowej z literaturą – czego dowodem omówione rozbieżności w doborze materiału do publikacji Dąbrowskiego, Koźniewskiego i Szczygła. Choćby pobieżny przegląd wybranych książek antologijnych pozwala sformułować dość ogólny wniosek: podczas gdy w antologiach „przedstawieniowych” nacisk położono na wierne oddanie realiów, lektura zbiorów ukazujących reporterski warsztat uwypukla raczej kwestię świadomości gatunkowej antologistów. Zasadne wydaje się tu pytanie, jakie kryteria zadecydowały o uznaniu poszczególnych tekstów za reportażowe. Normatywizm podobnych zabiegów siłą rzeczy zakłada próbę stworzenia pewnego kanonu – nawet przy uwzględnieniu tezy, że pojęcie to uległo unieważnieniu lub multiplikacji w ostatniej dekadzie XX wieku³⁷.

W większości reporterskich antologii kanonotwórcze aspiracje nie są sygnalizowane w sposób bezpośredni. Wyjątek stanowi książka *Mistrzowie reportażu* pod redakcją Wolnego-Zmorzyńskiego, prezentująca twórczość najważniejszych reportażyistów „idących śladem Wańkowicza”³⁸. Wartościujący tytuł publikacji odsyła do powiązanej

lección y prólogo T. PINDEL. Xalapa 2015; *La vie est un reportage. Anthologie du reportage littéraire polonais*. Dir. M. CARLIER. Montricher 2005. Wymienioną listę antologii obcojęzycznych należy ponadto uzupełnić o tłumaczenie zbioru *20 lat nowej Polski w reportażach według Mariusza Szczygła*, które ukazało się w 2014 roku nakładem słowackiego wydawnictwa Premedia. Zob. *20 let nového Polska v reportážích podle Mariuše Szčygla*. Ed. M. SZCZYGIEL. Přel. M. BENEŠOVÁ et al. Bratislava 2014.

³⁵ Fakt ten odróżnia antologię opracowaną przez Carlier od zbiorów pod redakcją Macieja Zaremby, Martina Pollacka i Tomasza Pindela, w których to publikacjach umieszczono niemal wyłącznie reportaże młodszych twórców, reprezentujących roczniki pięćdziesiąte, sześćdziesiąte, siedemdziesiąte i osiemdziesiąte (między innymi utwory Wojciecha Tochmana, Wojciecha Jagielskiego, Pawła Smoleńskiego, Jacka Hugo-Badera i Witolda Szablowskiego). We wszystkich zagranicznych antologiach znalazły się teksty Mariusza Szczygła, Włodzimierza Nowaka i Lidii Ostalowskiej.

³⁶ K. WOLNY-ZMORZYŃSKI: *Reportaż – jak go napisać? Poradnik dla słuchaczy studiów dziennikarskich*. Warszawa 2004, s. 19.

³⁷ Zob. A. BAGŁAJEWSKI: *Od „zaniku centrali” do „centrali”*. W: *Kanon i obrzeża*. Red. I. IWASIOŃ, T. CZERSKA. Kraków 2005, s. 98.

³⁸ K. WOLNY-ZMORZYŃSKI: *Wstęp*. W: *Mistrzowie reportażu. Antologia*. Wstęp i oprac. K. WOLNY-ZMORZYŃSKI. Rzeszów 2001, s. 8.

z kanonem kategorii arcydzieła, kreowanego – jak zauważa Ryszard Handke – poprzez „konfrontację z tym, co już było, co określa poziom, który rozpatrywane dzieło przewyższa”³⁹. Usytuowanie reportażyowych utworów w polu oddziaływań tradycji jest widoczne w dokonanej przez Wolnego-Zmorzyńskiego selekcji autorów – antologista zebrał w tomie dorobek czołowych dwudziestowiecznych twórców polskiej szkoły reportażu, z Kapuścińskim, Kąkolewskim i Krall na czele. Znaleźli się oni także w opublikowanej pod koniec lat 90. XX wieku *Antologii reportażu polskiego w opracowaniu szkolnym*⁴⁰, przeznaczonej dla uczniów szkół średnich. Skierowana do młodego czytelnika i gromadząca teksty bliskie jego problemom publikacja eksponuje dydaktyczne walory gatunku dzięki uwzględnieniu ćwiczeń warsztatowych oraz licznych wskazówek interpretacyjnych. Wydaje się istotna także dla omawianej tu kwestii kanonotwórczego potencjału antologii, jako że – zdaniem Janusza Sławińskiego – „Nauczanie szkolne jest bez wątpienia podstawowym mechanizmem stabilizującym kanon tradycji literackiej obsługujący daną publiczność (i przez nią obsługiwany)”⁴¹. Ustalenie tak rozumianego zbioru dzieł lub wartości, będących punktem odniesienia bieżącej twórczości reportażowej, okazało się szczególnie trudne po transformacji ustrojowej i związanej z nią przemianie krajowego rynku mediów.

Wybory polskich reportaży z okresu Polski Ludowej popularyzowały dorobek reportażyistów, których zazwyczaj nie kojarzono z konkretną organizacją medialną. W antologiach co prawda zaznaczano ich redakcyjne powiązania, jednak często prezentowano w pierwszej kolejności jako autorów książek reporterskich. Bibliografie tego typu zbiorów zwykle nie uwzględniały prasowych pierwodruków tekstów, lecz odsyłały bezpośrednio do ich wersji wydawniczych⁴². Akcentowanie książkowego dorobku reporterów jest wyraźnie zauważalne we wspomnianej już antologii *Nasza kamienica*, z kolei w tomie *Sprawa i po sprawie* pod redakcją Andrzeja Błachowskiego⁴³ źródła publikacji danego utworu nie zaznacza

³⁹ R. HANDKE: *Kategoria horyzontu oczekiwań odbiorcy a wartościowanie dzieł literackich*. W: *Problemy odbioru i odbiorcy*. Studia. Red. T. BUJNICKI, J. SŁAWIŃSKI. Wrocław 1977, s. 93.

⁴⁰ Zob. *Antologia reportażu polskiego w opracowaniu szkolnym*. Wybór, wstęp, objaśn. i oprac. dydaktyczne K. HESKA-KWAŚNIEWICZ, B. ZELER. Katowice 1998.

⁴¹ J. SŁAWIŃSKI: *Odbiór i odbiorca w procesie historycznoliterackim*. „Teksty” 1981, nr 3, s. 33.

⁴² Zob. np. *Losy nie wymyślone*. Wybór i oprac. K. GOLDBERGOWA. Warszawa 1980. Odwrotną prawidłowość można zauważyć w wybranych antologiach reportaży międzywojennych – w okresie dwudziestolecia rozwój poetyki reportażowej był ściśle związany z prasą, przede wszystkim o profilu lewicowym.

⁴³ Zob. *Sprawa i po sprawie. Zbiór reportaży*. Red. A. BŁACHOWSKI. Warszawa 1979.

się wcale. W świetle przytoczonych spostrzeżeń kolekcje reportaży wydane po 1989 roku wypada podsumować tytułem jednego z wyborów opracowanych przez uznaną redaktorkę Krystynę Goldbergową: *Tu zaszła zmiana*⁴⁴. Większość z opublikowanych w tamtym czasie antologii opatrzona jest bowiem wyraźną sygnaturą „Gazety Wyborczej”⁴⁵, obecnie przodującej w krajowym sektorze prozy reportażowej. Arkadiusz Bałajewski wpisuje gazetę Adama Michnika w poczet mediów podejmujących „zabiegi kanonizacyjno-rankingowe”⁴⁶. Badacz zdaje się sugerować, że w efekcie podobnych działań tradycyjny kanon literatury zostaje utożsamiony z komercyjnym rankingiem bestsellerów, promowanych przez opiniotwórczą prasę. Nawiązując do głośnego szkicu *Normalka* Kingi Dunin, Bałajewski wiąże to zjawisko z pojęciem „dominującego dyskursu medialnego”, czyli centrali przodującej w „ustalaniu hierarchii, lansowaniu mód i unieważnianiu wszystkiego, co się w jej ramach nie mieści”⁴⁷. Próba neutralnego oglądu owego „dominującego” dyskursu wysokonakładowych mediów wymaga porzucenia pejoratywnej retoryki, pobrzmiewającej w zacytowanych wypowiedziach. Postulat ten wydaje się zasadny zwłaszcza w odniesieniu do „Wyborczej”, która – mimo oczywistych pobudek komercyjnych – posiada określone zasługi w popularyzacji współczesnej literatury, a reportażu szczególnie. Nie sposób natomiast odmówić słuszności twierdzeniu o zauważalnej po 1989 roku niwelacji granicy dzielącej kategorie kanonu i rankingu. Wyrazistym przejawem tej tendencji są na przykład publikowane w latach 1998–2001 antologie prasowych reportaży miesiąca, spośród których wyłaniano zwycięski reportaż roku, będące pokłosiem cyklicznego konkursu „Gazety Wyborczej”⁴⁸. Agnieszka Chamera-Nowak cytuje Bożenę Dudko, która uczestniczyła w redagowaniu owego cyklu antologijnego i tłumaczyła, że idea rocznego plebiscytu wyniknęła z potrzeby „wymyślenia nowego sposobu zaistnienia reportażu na rynku wydawniczym oraz jego sprzedaży”⁴⁹. Od

⁴⁴ Zob. *Tu zaszła zmiana*. Wybór K. GOLDBERGOWA. Warszawa 1975.

⁴⁵ Zob. m.in.: *Kraj raj. Piszą reporterzy „Gazety”*. Wybór M. SZEJNERT. Warszawa 1993; *Cała Polska trzaska. Reportaże „Gazety Wyborczej” 2001–2004*. Red. B. DUDKO. Warszawa 2005; *Made in Poland. Antologia reporterów „Dużego Formatu”*. Wybór i red. W. NOWAK, M. BURCHART. Warszawa 2013.

⁴⁶ A. BAŁAJEWSKI: *Od „zaniku centrali”...*, s. 118.

⁴⁷ K. DUNIN: *Normalka*. W: *Była sobie krytyka... Wybór tekstów z lat dziewięćdziesiątych i pierwszych*. Oprac. D. NOWACKI, K. UNIŁOWSKI. Katowice 2003, s. 95.

⁴⁸ Zob. *To nie mój pies, ale moje łóżko. Reportaże roku 1997*. Oprac. B. DUDKO, J. KOŻBIEL. Warszawa 1998; *Anna z gabinetu bajek. Reportaże roku*. Red. B. DUDKO, K. WEBER. Warszawa 1999; *Nietykalni. Reportaże roku 1999*. Red. B. DUDKO. Warszawa 2000; *Zły dotyk. Reportaże roku 2000*. Red. B. DUDKO. Warszawa 2001.

⁴⁹ A. CHAMERA-NOWAK: *Reportaż jako produkt, na przykładzie dodatku reporterskiego „Gazety Wyborczej”*. W: *Reportaż bez granic?...*, s. 128.

czynników merkantylnych istotniejszy jest jednak pragmatyczny aspekt serii, w której wyboru tekstów dokonywali każdorazowo czytelnicy „Gazety Wyborczej” i jej tematycznych dodatków. Fakt ten zdaje się potwierdzać zmianę postawy uczestników dzisiejszej komunikacji literackiej. Ich rosnącą rolę w procesie tworzenia i odbioru literatury można tłumaczyć typową dla dyskursu nowych mediów regułą interaktywności.

Wspomnianą zmianę ilustrują najpełniej audytoria internetowe, które „swoimi zachowaniami jako członkowie publiczności zaburzają tradycyjny podział na odbiorców i twórców treści medialnych”⁵⁰. Aktywizację dzisiejszych czytelników odzwierciedla z kolei diagnoza Jerzego Świącha, uznającego współczesny kanon za „bezsilny wobec użytkowników”⁵¹. W odniesieniu do reportażowych zbiorów oznacza to daleko idącą decentralizację tworzywa, związaną z dodatkowym upłynnieniem kryteriów definicyjnych gatunku. Niemalą rolę odgrywa tu zauważalna tendencja do tworzenia kanonów osobistych, reprezentujących indywidualne preferencje czytelnicze antologistów – jak w przypadku Szczygła. Wymienione zjawiska nie powinny jednak zagrozić rynkowej pozycji polskiego reportażu, a zatem również jego antologiom – zarówno w wydaniu referencyjnym, jak i literacko-warsztatowym. Jeśli bowiem przyjąć opinię Świącha, że kanony „budzą tym większy opór wśród swoich użytkowników, im bardziej wydają się wewnętrznie ustabilizowane”⁵², można wówczas założyć, że hybrydyczna konwencja twórczości reportażowej ma szansę na dłużej pozostać w świadomości czytelników.

Zestawienie bibliograficzne antologii polskiego reportażu (wybór)

100/XX. *Antologia polskiego reportażu XX wieku*. T. 1: 1901–1965. T. 2: 1966–2000. Red. Mariusz SZCZYGIEŁ. Wołowiec 2014.

100/XX+50. *Antologia polskiego reportażu XX wieku*. T. 3: 1910–2000. Red. Mariusz SZCZYGIEŁ. Wołowiec 2015.

20 lat nowej Polski w reportażach według Mariusza Szczygła. Pomysł, układ i komentarze Mariusz SZCZYGIEŁ. Wołowiec 2010.

20 let nového Polska v reportážích podle Mariuše Ščygěla. Ed. Mariusz SZCZYGIEŁ. Přel. Michala BENEŠOVÁ et al. Bratislava 2014.

⁵⁰ K. STACHURA: (Nowe)? Widownie. Doświadczenia odbiorców mediów w kulturze konwergencji. W: *Nowe media i komunikowanie wizualne*. Red. P. FRANCUZ, S. JĘDRZEJSKI. Lublin 2010, s. 93.

⁵¹ J. ŚWIĄCHA: *Burze wokół kanonu / kanonów*. W: *Kanon i obrzeża...*, s. 21.

⁵² Ibidem, s. 27.

- 7599 dni Drugiej Rzeczypospolitej. *Antologia reportażu międzywojennego*. Wybór i oprac. Ewa SABELANKA, Kazimierz KOŹNIEWSKI. Warszawa 1983.
- A dąb rośnie. Warmia i Mazury w reportażu po 1945 roku*. Wybór Tadeusz PRUSIŃSKI. Warszawa–Dąbrówno 2002.
- Anna z gabinetu bajek. Reportaże roku*. Red. Bożena DUDKO, Karol WEBER. Warszawa 1999.
- Antologia polskiego reportażu wojennego 1939–1945*. Zebrał i przygotował do druku Stanisław NADZIN. Warszawa 1962.
- Antologia reportażu polskiego w opracowaniu szkolnym*. Wybór, wstęp, objaśn. i oprac. dydaktyczne Krystyna HESKA-KWAŚNIEWICZ, Bogdan ZELER. Katowice 1998.
- Cała Polska trzaska. Reportaże „Gazety Wyborczej” 2001–2004*. Red. Bożena DUDKO. Warszawa 2005.
- Drugi bieg sztafety. 50 lat Centralnego Okręgu Przemysłowego*. Red. Zofia MASKOWICZ. Warszawa 1988.
- Dzieło najżywsze z żywych. Antologia reportażu o ziemiach zachodnich i północnych z lat 1919–1939*. Wybór i przedmowa Witold NAWROCKI. Poznań 1981.
- El árbol detrás de la ventana. Panorama del reportaje literario polaco*. Selección y prólogo Tomasz PINDEL. Xalapa 2015.
- Górnictwo przedwojenne. Reportaże o Lubelskim Zagłębiu Węglowym*. Lublin 1976.
- Kraj raj. Piszą reporterzy „Gazety”*. Wybór Małgorzata SZEJNERT. Warszawa 1993.
- Krajobraz ognia. Antologia reportażu o Nowej Hucie*. Wybór Stefan KOZICKI, Zbigniew STOLAREK. Warszawa 1971.
- La vie est un reportage. Anthologie du reportage littéraire polonais*. Dir. Margot CARLIER. Montricher 2005.
- Losy nie wymyślone*. Wybór i oprac. Krystyna GOLDBERGOWA. Warszawa 1980.
- Made in Poland. Antologia reporterów „Dużego Formatu”*. Wybór i red. Włodzimierz NOWAK, Mariusz BURCHART. Warszawa 2013.
- Mistrzowie reportażu. Antologia*. Wstęp i oprac. Kazimierz WOLNY-ZMORZYŃSKI. Rzeszów 2001.
- Mulat w pegeerze*. Red. Krzysztof TOMASIK. Warszawa 2011.
- Nasza kamienica. Antologia reportażu krajowego*. Wybór i wstęp Andrzej WASILEWSKI. Warszawa 1972.
- Niegdyś i dziś. Antologia reportażu o Warmii i Mazurach z lat 1950–2000*. Wybór i oprac. Joanna SZYDŁOWSKA. Olsztyn 2002.
- Niepiękne dzielnice. Reportaże o międzywojennej Warszawie*. Wybór i oprac. Jan DĄBROWSKI, Józef KOSKOWSKI. Warszawa 1964.
- Nietykalni. Reportaże roku 1999*. Red. Bożena DUDKO. Warszawa 2000.
- Ouvertyr till livet*. Ed. Maciej ZAREMBA. Stockholm 2003.
- Pierony. Górny Śląsk po polsku i niemiecku. Antologia*. Oprac. Dariusz KORTKO, Lidia OSTAŁOWSKA. Warszawa 2014.

- Polskie drogi. Wybór reportaży z lat międzywojennych.* Wybór Jan DĄBROWSKI. Warszawa 1962.
- Spotkania. Wybór reportaży o Warmii i Mazurach z lat 1945–1949.* Wstęp i oprac. Joanna SZYDŁOWSKA, Jan CHŁOSTA. Olsztyn 1999.
- Sprawa i po sprawie. Zbiór reportaży.* Red. Andrzej BŁACHOWSKI. Warszawa 1979.
- To nie mój pies, ale moje łóżko. Reportaże roku 1997.* Oprac. Bożena DUDKO, Jan KOŻBIEŁ. Warszawa 1998.
- Tu zaszła zmiana.* Wybór Krystyna GOLDBERGOWA. Warszawa 1975.
- Uśmiech Ariadny. Antologia reportażu łódzkiego. Od Oskara Flatta do Andrzeja Makowieckiego.* Oprac. Konrad FREJDŁICH. Łódź 1973.
- Von Minsk nach Manhattan. Polnische Reportagen.* Hrsg. Martin POLLACK. Wien 2006.
- Z archiwum Sz. Śladem szczecińskich historii niezwykłych XX wieku.* T. 1–2. Red. Piotr SZYLIŃSKI. Poznań 2005 i 2008.
- Z czarnego kraju. Górny Śląsk w reportażu międzywojennym.* Wybór i wstęp Wojciech JANOTA. Katowice 1981.
- Zły dotyk. Reportaże roku 2000.* Red. Bożena DUDKO. Warszawa 2001.

Katarzyna Frukacz

A Journalistic “Overture to Life” or a “Literary Food of the Past”?
Anthologies of Polish Reportage – a Reconnaissance

Summary: The author takes on as a subject the contemporary anthologies of Polish reportage. She divides these into two main categories: collections with a dominant referential function and the ones serving to present various kinds of reportage writing. For the purpose of exemplifying anthologies of the first type she refers to chosen collections dedicated to concrete geographical spaces or historical periods, whereas upon discussing the second, she takes up the issue of the literariness of reportage, often causing discrepancies in classifying reportage texts by the anthologists. An additional issue tackled is the relationship between the contemporary anthology and the canon of the genre, presented in the context of the transformation of the Polish publishing market after 1989. Upon summing up her analysis the author distinguishes two consequences of this process: the publishing of reportages collections under the auspices of “Gazeta Wyborcza” and their turning into interactive messages.

Keywords: anthology, Polish reportage, bibliography, publishing market, canon of the genre

Катажина Фрукач

Журналистская «увертюра жизни» или «литературная пища будущего»?

Антология польского репортажа – обзор

Резюме: Предметом размышлений в статье являются современные антологии польского репортажа. Они подразделяются на две категории: сборники с доминирующей референтивной функцией, а также публикации, которые служат тому, чтобы показать разные варианты репортажного стиля. Иллюстрируя антологии первого типа, автор приводит в качестве примеров избранные книги, посвященные конкретным географическим пространствам или историческим периодам. В свою очередь, при описании второго из выделяемых типов поднимается вопрос о художественности репортажа, являющийся частой причиной расхождений при классификации репортажных текстов антологистами. Кроме того, рассматривается проблема отношения между современной антологией и жанровым каноном в контексте изменений на польском издательском рынке после 1989 года. Автор указывает на два последствия этого процесса: публикацию сборников репортажей под эгидой ежедневника «Газета Выборча», а также их преобразование в интерактивные формы.

Ключевые слова: антология, польский репортаж, библиография, издательский рынок, жанровый канон